

Zîmbetul zînelor

Alex Deva

Etimologia curent acceptată a zîmbetului îl leagă de „zomb”, cuvînt care înseamnă „dinte”. Legătura mi se pare forțată, și în consecință, iată încercarea mea de a explica etimologia substantivului „zîmbet” și a verbului asociat „a zîmbi”, în corelație cu explicația etimologică a cuvîntului de origine tracă „zîină” (Paliga, 1989).

Premise

Încep prin a cita fragmente din respectiva explicație.

„[...]forma tracă trebuie reconstituită ca fiind aproape de cea românească și albaneză, așadar *zena, *zana, poate și *zəna (cf. Ivănescu, 1980: 180). Fonemul originar pare a fi z (nu dz, cum apare la Cantemir și în aromână); el este nu numai reconstruibil pe baza foneticii comparate indo-europene, ci și atestat în textele antice referitoare la lumea tracă.

Faptul că în tracă este atestată forma *zena* ‘cucută’ ne indică existența sensurilor ‘femeie’ și ‘femeie sfântă, zână’ (*sancta zena, în versiunea bilingvismului daco-roman).

[...]În clipa în care traca s-a stins ca idiom viu și *zână* și-a pierdut sensul inițial de ‘femeie’, fiind folosit exclusiv pentru sfera semantică ‘divinitate feminină’, s-a simțit nevoia creării unor forme noi eufemistice tabuate[...]. În mentalitatea arhaică populară, cu supraviețuiri până în zilele noastre, **zânele erau înzestrate cu puteri magice ce provocau pierderea rațiunii, oamenii devenind zănatici**, cuvânt derivat, evident, de la *zână*, mai precis de la o formă de tip participial *zānat > *zānatic*, persoană ‘având atributele nebuniei divine’.

Sorin Paliga, „Mitologia tracilor”, pag. 60-61

Extrag următoarele concluzii:

- (a) Inițial, substantivul „zîină” desemna în general o femeie.
- (b) Cu timpul, sensul a devenit mistic, referindu-se la o ființă supranaturală feminină fermecătoare, în sensul propriu.
- (c) După și mai mult timp, prin metaforizare, cuvîntul „zîină” a dislocat dihotomia *femeie* / *suprafemeie*, el putînd fi folosit și ca epitet (compliment, probabil, ca în ziua de azi). Probabil acest lucru a fost facilitat de adoptarea creștinismului. Cum a fost cazul și cu alte substantive comune (de pildă majoritatea celor care numesc o meserie), el a devenit și substantiv propriu (rom. Zîna / Zina, sl. Žina / Zina, eng. Gwen etc.)

(d) Există un precedent de formare de participiu bazat pe radicalul *zîn-/zăn-*, provenit dintr-o formă inițială *zănat* = „cineva care făcut obiectul farmecelor unei zîne”, la fel cum „vînat” înseamnă „cineva / ceva care a făcut obiectul unei vînători”. Mă refer, desigur, la adjectivul „zănatic”.

Voi face acum următoarele observații referitoare la sensul contemporan al cuvintelor „zîmbet”, „a zîmbi”:

- (i) „A zîmbi” pare a fi unicul verb **intransitiv** asociat unei expresii faciale. (Nu poți „zîmbi gura” așa cum „încrunți sprîncenele”, „strîmbi nasul”, „țuguiezi buzele” etc.)
- (ii) De asemenea, acest verb pare a fi unicul (asociat unei expresii faciale) **care poate primi cazul dativ** („Ana mi-a zîmbit” - dar nu „Ana mi s-a încrunțat [mie]”, cel puțin nu obișnuit).
- (iii) Pare a fi totodată unicul astfel de verb care **nu suportă o formă reflexivă**, în timp ce toate celelalte par a suporta **numai** diateze reflexive („eu mă încrunt, mă enervez, mă bucur, mă întristez”). La prima vedere seamănă mai degrabă cu „plîng” sau „rîd”, dar acestea formează foarte greu construcții de genul „mi-a rîs” sau „mi-a plîns” care să funcționeze de sine stătător - cu alte cuvinte, acțiunile pe care le reprezintă nu au sens în prezența exclusivă a unui subiect și a unui obiect, la fel ca în „mi-a zîmbit”. Mai mult, aceste verbe reprezintă expresii faciale doar ca efect secundar, ele avînd sensuri primare independente de *body language*.
- (iv) Și mai mult, acest verb are cele mai influente forme figurative, de obicei în contexte mistice, în mai multe limbi aflate sub influență IE: „lelele / Sorții i-au zîmbit”, “God(s) / Fortune smiled¹ on her”, etc.

Teza

Pe baza celor de mai sus, în special a uzului contemporan intransitiv al acestui verb, sugerez următoarele:

1. Cel puțin pînă în proto-română, „zîmbit” avea un sens apropiat de „vrăjit”, fiind pe atunci o formă legitimă de participiu a acțiunii „a zîmbi” cu sensul „a vrăji”. Poate că absența formei tranzitive în româna modernă este dată de incompatibilitatea acesteia cu o ipotetică formă tranzitivă veche, în care **cineva putea fi zîmbit (fermecat)**. (Cred că nicio limbă nu poate suporta ușor transformări de verbe care pot avea complemente directe numai

---

¹ Interesant că etimologia lui „smile” este considerată incertă (Middle Low German sau poate un dialect scandinav), dar printre surse este citată și varianta latinească *mirus* (minunat, magic, extraordinar). Îndrăznesc să sugerez, în contextul ipotezei acestei lucrări, și mai apropiatul latinesc *milus* (cu sensul rom. de *mire*). O asemenea variantă ar sprijini teza susținută aici, dar nu dețin deocamdată alte argumente în favoarea ei.

animate, în verbe care pot avea c.d. numai din obiecte, sau invers, dar nu am studiat problema în amănunt.)

2. Etimonul participiului „zîmbit” este o formă compusă. Sugerez trei variante de compunere pe care le voi argumenta separat în cele ce urmează:

- a. Infinitiv: *zîănă + ghi* ⇒ *zînghi* (*zîŋji?*) > *zîmbi* > *zîmbi*. La pers. 3 sg.: *zîna + ghe* ⇒ *zînghe* (*zîŋe?*) > *zînbe* > (modern) *zîmbește*. Substantiv: *zîănă + ghes* ⇒ *zînghes* > *zîmbet* > *zîmbet*.
- b. Infinitiv: *zîănă + bie* ⇒ *zîmbie* > *zîmbe* > *zîmbește* (pers. 3 sg.)
- c. La pers. 3 sg.: *zîănă + bată* ⇒ *zîmbată* > *zîmbeată* > *zîmbește*. Substantiv: *zîănă + bat* ⇒ *zîmbat* > *zîmbit*.

Argumente

1. Să considerăm semantica (azi) figurativă a expresiilor de genul „i-au zîmbit ielele”, cu neîndoiosul sens „i-au fermecat ielele”. Apropierea pare să existe și în alte limbi. Faptul că alte verbe care denotă expresii faciale nu au sensuri figurative atât de clare pare să sprijine acest argument.

2. Să încercăm să retro-inventăm acest cuvînt pornind de la sensul său și rațiunea pentru care trebuie să fi fost inventat. Să ne amintim că vorbim de zîne, ființe supranaturale care farmecă, vrăjesc - mai ales pe bărbați. Cum ar putea realiza zînele acest lucru? Mai mult ca sigur, tot așa cum dintotdeauna femeile au demarat acest deziderat: adoptînd o aparență, o expresie facială care farmecă, îmbie pe cel din fața ei. Cu alte cuvinte, atunci cînd o femeie sau o zîănă vrea să te **vrăjească**, mai întîi îți **zîmbește** (cu siguranță nu va începe prin a se răsti!). Sugerez, deci, că sensul inițial al acestui cuvînt avea legătura cu acțiunea în cadrul căreia era folosit, lucru ce pare perfect natural. Astfel, rezultatul acțiunii de a vrăji se numește *vraja*, a farmeca ⇒ *farmec*; atunci, a *zîmbi(a)* trebuie să îl dea pe *zîmbet* după aceeași regulă de flexiune după care a *scînci* ⇒ *scîncet*.

3. În cele ce urmează, voi încerca să argumentez din punct de vedere etimologic fiecare dintre cele 3 variante de compunere enumerate mai sus.

3. a. Infinitiv: *zîănă + ghi* ⇒ *zînghi* (*zîŋji?*) > *zîmbi* > *zîmbi*. La pers. 3 sg.: *zîna + ghe* ⇒ *zînghe* (*zîŋe?*) > *zînbe* > (modern) *zîmbește*. Substantiv: *zîănă + ghes* ⇒ *zînghes* > *zîmbet* > *zîmbet*.

Să considerăm cuvîntul „ghi” care apare de pildă în:

- îndemnul „ghii!” (uneori ocluzat alveolar, posibil ulterior, în „dii!”)
- substantivul „ghes” (pronunțat /ghěs/, /ghies/) cu sensul de îndemn, impuls
- verbul contemporan „a îmbia” < *înghia*² < *ghi(a)*³

După (Paliga, 2006, p.361) rădăcina PIE *Ghy-Xy* a produs cuvinte cu sensurile „mîină; o acțiune manuală; a arunca, a mula, a modela; o armă care este folosită de la distanță (cast)”. Pe de altă parte, după (Pokorny, p. 464), IE *gǵem* = „a veni”⁴.

Acceptînd acest radical și cuvînt independent, sugerez construcția compusă din *zîină* + *ghi(e/a)* cu sensul „zîina îmbie, îndeamnă”. Cîndva în traca tîrzie sau proto-româna timpurie, bănuiesc că pentru eliminarea unor confuzii, verbul astfel construit a primit desinența *-ește*.

Formele verbale care flexionează cu *-asă*, *-ată*, *-ește* trebuie să fi coexistat încă de pe atunci, cu variante preponderente, dar ne putem imagina că traccii nu erau prea formalişti la alegerea desinenței potrivite. Caragiale glumește pe jumătate cu forma „repetează” în loc de „repetă”, și pînă azi unele din aceste forme își dispută întîietatea (vezi „îndeasă - îndesește”, „înceată - încetează”, etc.) După cum știm, de pildă, verbele care formează participii terminate cu *-at* (care semnifică finalitatea acțiunii) în general tind să flexioneze cu *-ează*, iar cele ale căror participii se termină cu *-it* (**care semnifică un obiect asupra căruia acțiunea a fost îndreptată**, cum suțin în această teză că era sensul de origine al participiului „zîmbit”) flexionează cu *-ește*.

Această regulă pare să sprijine argumentul că sensul de origine al participiului „zîmbit” era „vrăjit”, deci din a doua categorie; prin urmare, verbul originar s-a supus regulii și azi se conjugă „eu zîmbesc, tu zîmbești, ea zîmbește...”

Pentru comparație, din prima categorie face parte „a necheza”, cu „nechezat” - finalitatea acțiunii de a necheza. Din a doua categorie îl exemplific pe „a netezi” cu „netezit” - ceva asupra căruia a fost îndreptată acțiunea de netezire. În același fel, „zîmbit” originar trebuie să fi fost cineva care a făcut ținta unui îndemn feminin, a unui ghes de zîină, a unui *zîn-ghes*, obiectul fiind deci *zîn-ghit*.

² Transformarea *ghi* > *di* / *bi* / *vi* este o regulă fonetică destul de des intîlnită la limba română, și care încă se aplică în româna vorbită - vezi forme vechi, considerate regionalisme, ca *grăghină*, *oghială*, *ghinars* etc.

³ Adăugarea prefixului *îm-* sau *în-* unor verbe se pare că a început din proto-română și încă nu s-a terminat. Vezi *a cerca* > *a încerca*, *a griji* > *a îngriji*, *a bărbăta* > *a îmbărbăta*, etc. De aceea sugerez că verbe cum e *a îmbia* < *bia* < *ghi(a)* (vezi nota anterioară).

⁴ Că tot veni vorba de *zîne*, *zîni* și *zîni* (deși probabil fără legătură cu teza de față), după Mihai Vinereanu (Vinereanu, p. 55) acest radical IE explică de ce în Maramureș „a zîni” înseamnă „a veni”. După părerea dumnealui, în această zonă a țării (și doar aici), labio-velara PIE *gǵ a evoluat în siflanta *z*. În celelalte cazuri, această consoană ar fi migrat în *j*, chiar dacă lipsindu-le semnul grafic corespunzător, scriitorii greci și latini au reprezentat-o tot prin *z*. O discuție separată despre marea problemă a notării fonemelor trace în textele antice în (Paliga 2006).

În sfârșit, dacă nu ar fi existat sensul de „vrăjit” pentru „zîmbit”, atunci acesta ar fi intrat în aceeași categorie cu „nechezat” (ar fi arătat finalitatea acțiunii) și verbul ar fi flexionat azi „eu zîmbez, tu zîmbezi, ea zîmbează...”

3. b. Infinitiv: zîănă + bia ⇒ zînbie > zîmbe > zîmbește.

Această posibilitate este o variantă a celei dintîi, cu ipoteza suplimentară că verbul „a îmbia” ar fi avut următoarea evoluție:

IE *ghi > (trac.) ghi, ghes (s.), ghia (vb.) > înghia (vb.) > (rom.) îmbia

Etimologia academică acceptată a acestui cuvînt este marcată ca probabilă, după lat. *inviare*. Mie unuia mi se pare mai degrabă improbabilă.

În ce privește trecerea de la *-bie* la *-be* în silabă finală accentuată, aceasta pare a fi destul de comună și pare a se înscrie în fenomenul de absorbție vocalică ce a simplificat româna. Ancestrul *-bie* pentru modernul *-be* pare să fie sprijinit de fonetica limbilor slave (unde *ě* se pronunță /ie/ după *b*, *p*, *f* și *v* de pildă în ceh. „oběd” /obiet/ = „prînz”). În română e cel mai evident în pronunția lui „ea”, „el”, „e”, „este”, iar în poziție finală se mai observă în graiul moldovenesc: „bomb¹e”, „alb¹e”.

3. c. La pers. 3 sg.: zîănă + bată ⇒ zînbată > zîmbeată > zîmbește. Substantiv: zîănă + bat ⇒ zînbat > zîmbit.

În Maramureș și Crișana se manifestă un alt fenomen de absorbție vocalică, și anume reducerea unor diftongi:

ea, au > a (cf. *beat > bat, caută > cată*)

Acceptînd ipoteza destul de comună că în aceste zone ale țării substratul tracic este mai bine reprezentat decît în altele (în principal datorată izolării de prima romanizare⁵), sugerez că starea indusă de o zîănă asupra unui muritor de rînd era comparată sau asociată cu starea de beție⁶.

⁵ Despre „romanizarea secundară” vezi Paliga, 2008, p.8.

⁶ Tema beției asociată cu farmece, misticismul și credința tracilor se regăsește în teonimul Baridenthēs și numele tribului dac Dentheleti - vezi Paliga, 2008, p.76.

Astfel, cineva *zîmbit* de o *zîănă* se poartă ca un om beat (sau ca un tînăr îndrăgostit, ceea ce-i aproape același lucru, după părerea mea). Zînele îmbată, adică: *zîn-bată*. Evoluția (mai degrabă corecția) unui verb de tip *-ată* într-unul de tip *-ește* este explicabilă și m-am referit la ea mai sus. Trecerea de la *zînbată* la *zîmbeată* s-a făcut probabil odată cu trecerea *bat > beat > îmbe(a)t(a)*, îmi închipui că în proto-româna medie sau tîrzie (pentru singurul motiv că forma e foarte prezentă în Maramureș, dar nu cunosc să fie și multe altele, deci tranziția trebuie să se fi făcut relativ tîrziu, dar nu foarte tîrziu.) Calendarul exact al schimbărilor fonetice nu face obiectul acestei lucrări, dar sugerez că această trecere a fost obligatorie conform regulii sensurilor participiilor, explicată la finalul punctului anterior.

4. În sfîrșit, sugerez un ultim argument al etimologiei *zîmbetului* în strînsă relație cu *zîna*. Și anume, aplicarea celor de mai sus în sens complementar, într-o ipoteză în care familia de cuvinte *zîmb-* ar fi apărut suficient de devreme în viața limbii trace încît ecuația duală *zîănă = femeie / suprafemeie* să nu fi precipitat deja sensul de ființă supranaturală. În acest context, un bărbat *îmbie* / dă *ghes* unei *zîne*, iar nu (neapărat) invers. Dacă acțiunea de a *îmbia o zîănă* se compune în *zîn-bie*, putem inversa, în principiu, rolurile între subiectul și obiectul farmecului, fără să mai recurgem la misticism - dacă acesta devine o problemă.

Probleme nerezolvate

Principala problemă din această lucrare este lipsa dovezilor de fonologie comparată, coroborată cu informațiile mele sărace despre fondul lexic PIE. Cu excepția notei 1, care compară mai degrabă noțiuni semantice în context fonologic decît structuri fonetice *per se* (și asta doar superficial), această lucrare duce lipsă de argumente comparative cu alte limbi de substrat indo-european sau limbi cu certe influențe de sorginte IE.

Concluzii

Presupunînd că argumentele propuse în sprijinul asocierii etimologice *zîmbet - zîănă* nu sînt valide dintr-un motiv sau altul, cele cîteva întrebări la care am încercat să găsesc răspuns vor rămîne în picioare. Acestea ar fi: De ce acest verb, exprimînd o acțiune de *body language*, are atît de adînci semnificații figurative? De ce spunem „zîmbește” și nu „zîmbează” ori chiar „zîmbe”? Într-un context istoric în care limba onomatopeică încă e principalul substrat - cu alte cuvinte, numirea acțiunilor după efectul lor - ce altă sursă poate avea enigmaticul *zîmbet*?

Bibliografie

- Sorin Paliga, „Zeități feminine ale basmelor românești: zîină, Sînziene. Originea cuvîntului și a cultului profan”, *Limba română*, 1989
- Sorin Paliga, „Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian”, ed. Fundația Evenimentul, București, 2006
- Sorin Paliga, „Mitologia tracilor”, ed. Meteor Press, București, 2008
- J. Pokorny, „Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Bern, 1959
- Mihai Vinereanu, „Originea traco-dacă a limbii române”, ed. Pontos, Chișinău, 2002
- Online Etymology Dictionary, www.etymonline.com
- Dicționarul explicativ al limbii române, Academia Română, Institutul de Lingvistică "Iorgu Iordan", ed. Univers Enciclopedic, 1998
- Dicționarul limbii române contemporane, Vasile Breban, ed. Științifică și Enciclopedică, 1980